

В. В. ЛАПІН

ПІВНІЧНЕ ПРИЧОРНОМОР'Я НАПЕРЕДОДНІ АНТИЧНОЇ КОЛОНІЗАЦІЇ

Процес розселення греків по Середземномор'ю і Понту Євксінському, який у самих греків дістав назву апойкії, а в сучасній літературі — менш точну і дещо модернізовану назву грецької колонізації VIII—VI ст. до н. е., був, без сумніву, продовженням більш давнього руху, основним наслідком якого було виникнення власне грецьких метрополій. Разом з тим, колонізація не була простим продовженням первісного розселення. Відбуваючись в інших історичних умовах, в умовах становлення грецької державності і економічних зрушень, колонізація повинна була мати своє специфічне забарвлення, свої причини і наслідки. В першому випадку ми маємо справу з стихійністю процесу, своєрідною дифузією, в другому — із свідомим переміщенням частини громадського колективу, який організовує і контролює державу. В першому випадку рух родових груп, в другому — колективів, у яких родові зв'язки в більшості випадків розпалися. Суттєво впливало на характер розселення прогресуюче впровадження рабства і загострення соціальної боротьби.

Конкретні умови, в яких проходила колонізація VIII—VI ст. до н. е., дуже складні і неясні в усіх деталях. Це час формування і зростаючої рабовласницьких полісів. Грецька державність виходить з надродової общини, яка всіма своїми коренями була зв'язана із землею. Перехід цей здійснюється порівняно швидко, і тому поліс, що виникає, зберігає багато родових пережитків.

Виникнення полісного ладу — результат поділу праці в землеробстві і ремеслі, який весь час посилювався, розвитку приватної власності і її концентрації в руках родової знаті, розвитку товарообміну. Поліс з самого початку має в собі ряд протиріч як внутрішнього, так і зовнішнього характеру. До числа внутрішніх протиріч відносяться перш за все протиріччя між земельною аристократією і власниками дрібних наділів. Заглиблення цього протиріччя веде до боргової кабали, до боргового рабства.

Існують і протиріччя зовнішнього характеру. Економічна цементация в грецькому суспільстві не пішла далі вузьких локальних рамок, які відповідали рамкам колишніх племінних одиниць. Окремий поліс являє собою економічну і політичну єдність і, як такий, протистояв іншим грецьким полісам з їх вузькими економічними інтересами. Постійна міжполісна боротьба характеризує всю історію грецького світу.

Важливу роль відіграє і привізне рабство. Якщо закабалення співгромадян базується ще певною мірою на економічному примусі, то експлуатація привізних рабів основана вже на позаекономічному примусі. Ці раби протистоять всьому громадському колективу як зовнішня сила.

Щоб зберегти полісну самостійність в таких умовах, потрібний міц-

ний і спаяний громадський колектив. Античний поліс не міг існувати і розвиватись при різких майнових і соціальних контрастах¹. Через це ліквідація боргової кабали і боргового рабства, заміна останнього привізним рабством були необхідним кроком в розвитку грецьких полісів.

Однак, якщо раніше концентрація власності і розорення дрібних власників приводили до виникнення кабальних боржників, які продовжують брати участь в сфері виробництва, то тепер цей же процес приводить до виникнення прошарку вільних громадян, які знаходяться поза рамками виробництва. Так виникає відносне перенаселення, яке докорінно відрізняється від перенаселення в сучасному буржуазному суспільстві. Перенаселення в стародавній Греції було результатом недостатнього розвитку продуктивних сил, бо заміна вільних дрібних виробників привізними рабами веде не до росту продуктивних сил, а тільки до їх перерозподілу.

Грецька колонізація була, таким чином, основною формою ліквідації надлишкової частини вільного населення, яке залишилось без засобів виробництва. Вона виконувала роль регулятора полісної норми народонаселення.

Говорячи про причини грецької колонізації, не можна забувати і тієї жорстокої боротьби різних верств населення і різних соціальних угруповань, в умовах якої проходила колонізація. Будучи наслідком глибоких економічних зрушень в розвитку грецького суспільства, соціальна боротьба безпосередньо чи посередньо була однією з основних причин колонізації: безпосередньо — в тих випадках, коли перемога одного соціального угруповання змушувала протилежну сторону добровільно чи під тиском залишити батьківщину, посередньо — коли бажання згладити гостроту соціальних протиріч змушувало державу взяти на себе організацію виселення частини громадян. Однак і в тому, і в іншому випадку метрополія виступала як активна сила, оскільки заснування колонії відповідало її інтересам.

Торгівля, якій серед причин грецької колонізації більшість дослідників надає переважну роль, може розглядатися, на нашу думку, як другорядний, але необхідно супроводжуючий колонізацію фактор. З моменту заснування новостворена колонія вступає в економічні зв'язки з метрополією, а потім і з іншими грецькими центрами. При наявності дружнього аборигенного населення незабаром після заснування колонії міг виникнути і товарообмін з місцевими племенами. Оскільки заснування нових колоній неминуче вело за собою розширення сфери товарообміну метрополії, певні верстви її населення були зацікавлені в колонізації, навіть не беручи в ній безпосередньої участі. Таким чином, не будучи причиною колонізації, торгівля могла стимулювати цей процес.

Крім вказаних причин колонізації, викликаних внутрішнім економічним і соціальним розвитком, на хід колонізації могли впливати і причини зовнішнього порядку: війни між окремими грецькими державами, греко-персидські війни, стихійні лиха і т. д. Створенню нових колоній, зокрема, сприяли поразки грецьких держав в греко-персидських війнах².

Так чи інакше, грецьку колонізацію необхідно розглядати як процес, обумовлений перш за все внутрішнім розвитком самої грецької метрополії, процес, здійснення якого проходило незалежно від тих історичних умов, які існували в районах колонізації. Якщо ж можна говорити про колонізацію як процес двобічний, то тільки в плані взаємо-

¹ К. М. Колобова, Из истории раннегреческого общества, Л., 1951, стор. 300—301, прим. 24.

² Геродот, I, 168; VI, 22—24; VI, 33.

ди: історичні умови в райснах колонізації полегшували або гальмували освоєння цих районів грецькими колоністами, але не були для нього внутрішньо необхідними.

Якщо підходити до розв'язання вказаної проблеми з таких методологічних позицій, то стає очевидним, що існуюча сучасна теорія грецької колонізації Північного Причорномор'я в усіх її основних модифікаціях вимагає критичного перегляду і приведення її у відповідність з тим літературним і археологічним матеріалом, який є зараз у нашому розпорядженні. В основі цієї теорії лежить переконлива на перший погляд схема: «Від перших випадкових, напівіратських плавань, яким було плавання корабля Арго, до більш-менш регулярних зносин, що супроводились заснуванням факторій, однаково, чи незалежних від уже існуючих поселень місцевих племен, чи зв'язаних з ними, і далі — до створення постійних грецьких поселень — колоній. Такий, без сумніву, був хід історичного розвитку»³.

Цитоване положення О. О. Іессена є коротким узагальненням історичної концепції Мінза⁴. Було б, однак, невірною вбачати в Мінзі основоположника теорії двобічності. Тим більше було б неправильним ставити як заслугу радянській історіографії створення цієї теорії. Мова вже може йти тільки про некритичне сприйняття спадщини дореволюційної історіографії і про деяке не менш некритичне «удосконалення»⁵. Як про ясно оформлену концепцію в російській історіографії, ми можемо говорити про теорію двобічності вже стосовно другої половини ХІХ ст.

Поява її пояснюється не прогресом позитивних знань древності, а тією колоніальною політикою, яка охопила капіталістичний світ ще в другій половині ХVІІІ ст. Через це праці західноєвропейських і російських істориків, присвячені проблемам грецької колонізації, як правило, відмічені подихом часу і направлені на виправдання сучасної їм колоніальної експансії.

Стосовно району Північного Причорномор'я теорія «торгової колонізації» і похідні від неї — теорія двобічності колонізаційного процесу і теорія необхідності емпоріальної (факторіальної) стадії не знаходять підтвердження в тому конкретному матеріалі, який є в розпорядженні сучасної археологічної науки.

Процес раннього проникнення в Північне Причорномор'я речей малазійського і егейського походження детально вивчений О. О. Іессеном. Це проникнення починається ще на пізньому етапі трипільської культури і охоплює південну частину території її поширення, де виділяється культура так званого усатівського типу. На початку ІІ тисячо-

³ А. А. Иессен, Греческая колонизация Северного Причерноморья, Л., 1947, стор. 53—54.

⁴ Е. Н. Минин, Scythians and Greeks, Кембридж, 1913, стор. 438—440.

⁵ Див., наприклад, В. Юргевич, О племенах иностранных по надписям Ольвии, Боспора и других греческих городов северного побережья Понта Евксинского, ЗООИД, т. VII, 1872, стор. 4—9; В. В. Латышев, Исследование об истории и государственном строе Ольвии, СПб., 1886, стор. 6 і далі; його ж, Из жизни детей в греческих колониях на северном побережье Черного моря, Сборник археологических статей, поднесенных графу А. А. Бобринскому, СПб., 1911, стор. 14 і далі; E. V. Stern, Die griechische Kolonisation am Nordgestade des Schwarzen Meeres im Lichte archäologischer Forschung, Klio, IX, 1909; М. И. Ростовцев, Эллинизм и иранство на юге России, П., 1918; М. Rostovtzeff, Iranians and Greeks in South Russia, Оксфорд, 1922, та ін. З праць радянських дослідників, в яких знайшла відображення історія двобічності, відмітимо: С. А. Жебелев, Возникновение Боспорского государства, збірник «Северное Причерноморье», М.—Л., 1953, стор. 52—53; А. А. Иессен, вказ. праця; Д. П. Каллистов, Очерки по истории Северного Причерноморья античной эпохи, вид-во ЛДУ, 1949, та ін. Більш-менш детальна, хоч і не послідовна, критика теорії двобічності є в дисертації Я. В. Доманського «Нижнее Побужье в VII—V вв. до н. э.», Л., 1955.

ліття тут, в районі Одеси (Усатово) і Херсонщини, з'являються металеві вироби, якщо і не малоазійського, то, в усякому разі, запозиченого звідти типу⁶.

Спільністю типології, яка могла бути результатом культурних впливів і запозичень, зв'язують дослідники з Малою Азією ряд знахідок із Бессарабського скарбу. Судячи по найновіших працях про Бессарабський скарб, походження цих речей безпосередньо з Малої Азії сумнівне. Зокрема, кам'яні сокири із зміювика і нефриту, очевидно, кавказького походження, наконечник списа типологічно нагадує волзькі зразки⁷. В останній праці про Бессарабський скарб М. Гімбутас на основі зіставлень з бронзовим інвентарем Руткі і Фаскау датує скарб XIV ст. до н. е.⁸ Близько десятка егейських бронзових подвійних сокир, які датуються третьою чвертю II тисячоліття до н. е., знайдено в скарбах із Щеткова в Побужжі, із Козорізова на лівому березі Інгула, поодинокі знахідки — в колишній Катеринославській губернії і, можливо, поблизу Березанського лиману і на р. Конка⁹. Серпи, що трапляються з цими сокирами, теж могли мати малоазійське або егейське походження. Рубежем II і I тисячоліть датується фібула балканського або егейського походження, знайдена в похованні біля с. Лук'яновського, поблизу Каховки¹⁰.

Всі ці знахідки передколонізаційного періоду більш або менш імовірно можуть бути зв'язані безпосередньо чи посередньо (спільністю типології) з Малою Азією і Егейським басейном. Хронологічно вони розподіляються в межах, що охоплюють період понад тисячоліття; територіально ж зв'язані з порівняно невеликим районом — західною частиною Північного Причорномор'я. Цікаво й те, що всі ці речі, металеві або кам'яні, призначались для тривалого використання, через що могли шляхом багаторазового обміну або ж будь-яких інших міжплеменних зв'язків, поширюватися на значну територію.

Неважко помітити, що між рубежем II—I тисячоліття і другою половиною VII ст. до н. е. ми маємо незаповнений розрив. Такий характерний для часу грецької колонізації археологічний матеріал, як кераміка, не представлений тут жодним черепком, хоча б протогеометричного чи геометричного стилю. Друга половина VII ст. до н. е. являє собою якісно різко відмінний етап зв'язків Північного Причорномор'я з Егейським басейном і представлена цілим каскадом археологічних знахідок, солідно підкріплених літературною традицією. Треба мати особливу увагу, щоб бачити в усьому цьому невпинне «наростання передумов колонізації», «зростання обмінних і торгових зв'язків».

Багато серйозних заперечень викликає дуже поширена в науці думка про культурну спадковість населення епохи бронзи і періоду грецької колонізації в Степовому Причорномор'ї. Постановка цього питання закономірно випливає із твердження, що грецькі поселення (емпорії, а потім і колонії) виникали тут не на пустому місці, а в населених пунктах місцевих жителів, які вступали в торгові зв'язки з греками. Колонізація уявляється як процес поступового проникнення греків в місцеве етнічне середовище.

Розрив зв'язків з Егейським басейном в першій чверті I тисячоліття до н. е. не випадковий. Він є конкретним виявом того загального роз-

⁶ А. А. Иессен, вказ. праця, стор. 14—17.

⁷ О. А. Кривцова-Гранова, Бессарабский клад, М., 1949, Пор. Е. Штерн, Бессарабская находка древностей 1912 г., МАР, в. 34, СПб., 1914, стор. 2 і далі; А. А. Иессен, вказ. праця, стор. 19 і далі.

⁸ Maria Gimbutas, Borodino, Seima and their contemporaries key sites for the Bronze age chronology of Eastern Europe, Proceedings of the Prehistoric Society, 1956, т. XXII, стор. 143—172.

⁹ А. И. Иессен, вказ. праця, стор. 20.

¹⁰ Там же, стор. 26.

риву між пам'ятками епохи пізньої бронзи і античного часу, який спостерігається в усьому Степовому Причорномор'ї. Для району Боспорського царства він був відмічений О. О. Іессеном, який визнав, що не бачить там ознак існування догрецького культурного центру¹¹. Із запереченнями О. О. Іессену виступив В. Д. Блаватський. Він наполягав на тому, що в усякому разі частина грецьких поселень виникла на раніш обжитих місцях, і підкреслював велику роль кіммерійського населення на Боспорі¹². При цьому В. Д. Блаватський апелює перш за все до Стефана Візантійського¹³ і Євстафія¹⁴, які зв'язують заснування Пантікапея з сином Еета, братом Медеї, що одержав це місто від скіфського царя Агаета. Однак легендарні повідомлення вказаних авторів навряд чи можна приймати як серйозні.

Значно серйозніша археологічна аргументація В. Д. Блаватського. Він відмічає знахідки в Пантікапеї і його околицях бронзових кельтів, сокири із зображенням бика і сонця, кам'яної сокирки із зміювика, уламків догрецького посуду, догрецького поховання і циклопічної кладки Золотого кургана¹⁵. Древність більшості з цих пам'яток безсумнівна, так само як і безсумнівна наявність тут населення в епоху бронзи, можливо навіть «кіммерійського урочища», на чому наполягає В. Д. Блаватський. Проте В. Д. Блаватський нічим не може довести наявності тут місцевого населення в момент появи греків. А без такого доказу вся його безсумнівна аргументація втрачає своє значення, бо ні О. О. Іессен, ні будь-який інший дослідник не стане заперечувати заселеність Криму в епоху бронзи.

Аналогічну Пантікапею картину зустрічаємо і в інших пунктах Боспорського царства. Значну кількість пам'яток епохи бронзи дали розкопки Тірітакі. Дві кам'яні антропоморфні, так звані «кіммерійські», стели були виявлені в основі кладки ранньокласичного часу¹⁶. Подібні стели, які зв'язуються в останній час з ямно-катакомбною культурою, відомі на широкій території від Трансільванії і Добруджі до Криму¹⁷. Під час розкопок 1938 і 1946 років в античних шарах Тірітакі знайдені уламки кам'яних шліфованих сокир і ножовидна крем'яна пластинка¹⁸, що дало можливість В. Ф. Гайдукевичу поставити питання про існування тут доантичного селища¹⁹. Все це, однак, не дає ніяких підстав для твердження, що античній Тірітаці безпосередньо передувало якесь місцеве поселення.

Окремі знахідки речей догрецького часу — крем'яні стріли, наконечники серпів, ретушовані пластинки — виявлені в Мірмекії, в некрополі Фанагорії та її околицях, на поселенні поблизу станиці Таманської²⁰, в Німфеї²¹. Уламки догрецької кераміки виявлені в Німфеї²²,

¹¹ А. А. Иессен, вказ. праця, стор. 33.

¹² В. Д. Блаватский, Архаический Боспор, МИА, № 33, 1954, стор. 13; його ж, Киммерийский вопрос и Пантикапей, Вестник МГУ им. М. В. Ломоносова, 1948, № 8, стор. 9—18.

¹³ Steph. Byz., *Pantikapaion*.

¹⁴ Eustath, *Comm. ad. Dion.*, 311.

¹⁵ В. Д. Блаватский, Архаический Боспор, стор. 13.

¹⁶ Т. Н. Книпович и Л. М. Славин, Раскопки юго-западной части Тиритаки, МИА, № 4, стор. 38—39, рис. 50—51.

¹⁷ В. М. Даниленко, До кіммерійської проблеми, Археологія, т. V, стор. 218—225 (тут же бібліографія).

¹⁸ В. Ф. Гайдукевич, Раскопки Тиритаки в 1935—1940 гг., МИА, № 25, стор. 25—26, 74.

¹⁹ В. Ф. Гайдукевич, вказ. праця, стор. 107—108; його ж, Раскопки Тиритаки и Мирмекия, КСИИМК, в. 21, 1947, стор. 89; його ж, Некоторые итоги раскопок Тиритаки и Мирмекия, ВДИ, № 3, 1947.

²⁰ Зведення цих матеріалів див.: В. Д. Блаватский, Архаический Боспор, стор. 14.

²¹ М. М. Худяк, Раскопки святилища Нимфея, СА, XVI, 1952, стор. 238 і далі.

²² А. М. Лесков, Об остатках таврской культуры на Керченском полуострове, СА, 1961, № 1, стор. 260—261.

Мірмекії²³ і Фанагорії²⁴. Датування цієї кераміки часом, що безпосередньо передує грецькій колонізації, помилкове. Так, тільки непорозумінням можна пояснити те, що Є. Г. Кастанаян віднесла до VI ст. до н. е. уламок пізньокатакомбної посудини з Мірмекія²⁵. Кераміка подібних типів дуже часто супроводжується тут крем'яними і кам'яними знаряддями епохи бронзи.

Найбільша складність виникає в зв'язку з розглядом чорнолощеної кераміки з різним орнаментом, часто заповненим білою пастою. Кераміка ця знайдена в багатьох пунктах Керченського півострова, хоч і в дуже незначній кількості. Як правило, вона зустрічається в античних шарах із змішаним складом знахідок. Виняток становить, можливо, Німфей, де, як стверджують, чорнолощена кераміка знайдена в шарі, який не має античного матеріалу²⁶. Питання про етнічну приналежність носіїв цієї кераміки поки що залишається відкритим. В. М. Скуднова, наприклад, вважає кераміку із Німфея скіфською і бачить тут догрецьке скіфське поселення²⁷, А. М. Лесков — таврською²⁸, не відзначаючи рис, які відрізняють її від кераміки інших районів Північного Причорномор'я з явно нетаврським населенням. Проте, якщо навіть пошастить довести, що таврське або скіфське поселення безпосередньо передувало заснуванню Німфея, ми не можемо вбачати в цьому закономірності.

Реальне відношення різних археологічних періодів надзвичайно рельєфно виявляється на прикладі Кіммерика²⁹. Багато представлений матеріал пізньої бронзи, який може бути чітко відділений (виключаючи райони із змішаним шаром, такі, як, наприклад, на місці міського звалища) від матеріалу античного часу. В своїй останній праці, присвяченій Кіммеріку, І. Т. Кругликова встановлює безперервний розвиток поселення на східному схилі гори Опук від епохи бронзи аж до античного часу³⁰. Цей висновок, однак, базується на неточному датуванні кераміки обіточинського типу, яку І. Т. Кругликова, слідом за О. А. Кривцовою-Граковою³¹, вважає перехідною від кераміки пізньозрубного типу до кераміки, аналогічної широкобалківській. Дослідження Д. Я. Телегіним двошарового поселення біля с. Ушкалки дозволяють віднести її до більш раннього часу — до раннього етапу пізньозрубної культури³². Разом з цим відпадають і підстави для висновків про безперервне існування не тільки поселення на східному схилі гори Опук, а й інших досліджених І. Т. Кругликовою поселень епохи пізньої бронзи і раннього заліза на території Боспора (поселення типу Сазоновки, Кам'янки)³³.

²³ Є. Г. Кастанаян, Лепная керамика Мирмекия и Тиритаки, МИА, № 25, 1952, стор. 250 і далі.

²⁴ І. Т. Кругликова, К вопросу о негреческом населении Фанагории, ВДИ, № 1, 1950, стор. 102—104.

²⁵ Є. Г. Кастанаян, вказ. праця, стор. 251, рис. 4.

²⁶ А. М. Лесков (вказ. праця) та М. М. Худяк, який вперше опублікував ці матеріали, нічого не пишуть про догрецький шар. Див. М. М. Худяк, Раскопки святилища Нимфея.

²⁷ В. М. Скуднова, Скифские памятники Нимфея, СА, XXI, 1954, стор. 309—310.

²⁸ А. М. Лесков, вказ. праця, стор. 259 і далі.

²⁹ І. Т. Кругликова, Памятники эпохи бронзы из Киммерика, КСИИМК, в. XLIII, стор. 92 і далі; її ж, Киммерик в свете археологических исследований 1947—1951 гг., МИА, № 85, 1958, стор. 219—253.

³⁰ І. Т. Кругликова, Киммерик в свете археологических исследований 1947—1951 гг.

³¹ О. А. Кривцова-Гракова, Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы, МИА, № 46, 1955, стор. 151 і далі.

³² Д. Я. Телегін, Питання відносної хронології пам'яток пізньої бронзи Нижнього Подніпров'я, Археологія, т. XII, 1961; А. И. Тереножкин, Предскифский период в днепровском лесостепном Правобережье. Автореферат докторской диссертации, М., 1958.

³³ І. Т. Кругликова, Поселения эпохи поздней бронзы и раннего железа в восточном Крыму, СА, XXIV, 1955, стор. 74—92; її ж, Исследование сельской территории европейского Боспора, СА, 1957, № 1, стор. 216—231.

Поселення античного часу, які виникають на місці поселень епохи пізньої бронзи, не мають елементів автохтонності, є продуктом грецької колонізації і повинні розглядатись як грецькі поселення. І. Т. Круглікова в згаданій праці про Кіммерік робить крок назад, вбачаючи в поселеннях VI—IV ст. до н. е. на східному схилі гори Опук не грецьке, а еллінізоване поселення³⁴, хоч трохи раніше вона цілком справедливо відносила його, як і поселення біля с. Героївки, до числа поселень греків-землеробів³⁵. Дійсно, інакше і не можна пояснити грецьку матеріальну культуру цих поселень, грецький культ (наявність культових статуєток на східному схилі гори Опук), грецьке будівництво і навіть застосування шарових субструкцій як фундаментів (Героївка).

Дані топоніміки, що часто наводяться, також не можна вважати доказом проникнення греків в уже наявне аборигенне середовище. Очевидно, в даному випадку ми маємо справу з реліктовими явищами, не з безпосереднім засвоєнням уже існуючих місцевих назв, а з творчістю самих греків, яка базувалась на їх міфічних і історичних уявленнях³⁶. Цим зокрема можна пояснити дублювання однієї і тієї ж назви, що нерідко зустрічається іноді і в дуже віддалених одна від одної областях. Разом з тим не виключена можливість запозичення окремих назв від племінного світу в процесі встановлення з ним зв'язків.

Якщо від розглянутого вище району повернутися до матеріалів степової смуги Північного Причорномор'я взагалі, то ми одержимо не менш виразну картину. В останній загальній праці про Скифію, що належить І. В. Яценко, читаємо: «Археологічних пам'яток другої половини VII—початку VI ст. до н. е. на території, яку вивчаємо, відомо дуже мало. Не можна виділити жодної певної групи поселень цього часу... В основному ж створюється враження, що в цей час життя на поселеннях в степовому Придніпров'ї і Приазов'ї завмирає. Великі археологічні роботи, що провадились в зв'язку з будівництвом водосховищ і електростанцій на Дніпрі і річці Молочній, не виявили поселень цього періоду. Рідко також зустрічаються поселення і поховання VII—VI ст. до н. е., всі вони розкидані на великій території і є впускними в кургани бронзового віку. Але вже в VI ст. до н. е. в окремих районах на берегах Дніпра, Бузького лиману починають з'являтися поселення і курганні могили, що, очевидно, слід пов'язувати з великими змінами і подіями в житті населення. Тимчасовий занепад Придніпровської території обумовлювався, очевидно, військовими сутичками в зв'язку з просуванням сюди нового, можливо, кочового населення, що прийшло сюди з Поволжя...»³⁷.

Загальна лінія розвитку в указаному районі схоплена І. В. Яценко дуже правильно і навряд чи можна тут сумніватися. Це ж положення слід поширити і на трохи раніший час. Дійсно, між пам'ятками пізньозрубного часу, які представлені дуже різноманітно і повно, і пам'ятками періоду грецької колонізації посередня ланка теж не простежується. Археологічні дослідження останнього часу, які провадились в широких масштабах в районі Каховської ГЕС і Молочанського водосховища, зайвий раз підтверджують це. Серед відкритих тут пам'яток виключно

³⁴ І. Т. Круглікова, Кіммерік в свете археологических исследований 1947—1951 гг., стор. 219 і далі.

³⁵ І. Т. Круглікова, Исследования сельской территории европейского Боспора, стор. 229.

³⁶ До речі відзначимо, що ряд власних назв, які вважають «місцевими» за походженням, не є такими. Не тільки Фанагорія і Гермонасса, на що вже вказано Б. М. Граковим і А. І. Мелюковою («Об этнических и культурных различиях в степных и лесостепных областях Европейской части СССР в скифское время», ВССА, 1952, стор. 58), є грецькими іменами, але і Ольвія, і Борисфен, і, очевидно, навіть Пантікапей (от ПАЭ і дорійського КАПОЭ = аттичному КНПОЭ; пор. КНПОЭ — реальні Кепи).

³⁷ І. В. Яценко, Скифия VII—V веков до нашей эры, М., 1959, стор. 76.

домінують поховання епохи бронзи, скіфські поховання IV—III ст. до н. е. і сарматські. На відсутність ранньоскіфських пам'яток вказували автори розкопок³⁸. Відсутність пам'яток VIII—VII ст. до н. е., синхронних появі скіфів в Північному Причорномор'ї, відмічає і І. В. Яценко³⁹. Що ж до пам'яток, які відповідають ранньому етапу грецької колонізації, то серед них трапляються поселення, які концентруються в районі Ольвії і так чи інакше є продуктом колонізації, а поховань, які самі могли б представляти власне скіфську кочову культуру і які піддаються надійному датуванню (типу поховань в Нижніх Сірогозах⁴⁰ (біля с. Костянтинівки⁴¹, дуже мало⁴².

Район Нижнього Побужжя становить інтерес через те, що тут знаходився один з найбільших і найраніших вузлів грецької колонізації Північного Причорномор'я. Тому він вимагає особливого розгляду.

Наявність інтенсивного життя в епоху бронзи в районі Нижнього Побужжя засвідчена численними знахідками⁴³, які походять головним чином із скарбів і поховань. Поселень цього часу відомо небагато. Одне з цих поселень було на місці сучасного Миколаєва, між Бугом і Інгулом, і представлено значною кількістю знахідок, які зберігаються в Миколаївському музеї. В 1949 р. поселення епохи бронзи відкрите у с. Вікторівці, в 1950 р. — в районі Кам'янки, в 1956 р. розвідувальні розкопки виявили поселення епохи бронзи біля с. Пересадівки. Безсумнівно, що далі дослідження збільшать кількість поселень цього часу. С. І. Капошина встановила, що відкриті поселення епохи бронзи одношарові і не перекриваються матеріалом скіфського часу. Трохи порушує цю картину Пересадівське поселення. За інтерпретацією автора його розкопок Н. М. Погребової, поселення має два шари: передскіфський з керамікою сабатинівсько-обіточнінського типу і пізньоскіфський або елліністичний⁴⁴. Н. М. Погребова допускає навіть дуже тривале, майже безперервне існування поселення від часу бронзи до пізнього еллінізму: «...Судячи з нечислених амфор VI—V ст. до н. е., малоінтенсивне життя продовжувалось на поселенні ще й в цей час і, можливо, між двома основними періодами суттєвої перерви не було»⁴⁵. В іншому місці Н. М. Погребова відзначає, що рання Пересадівка існувала принаймні з IX до VII ст. до н. е., доживаючи до VI—V ст. до н. е.⁴⁶ Відсутність кераміки пізньо-сабатинівського типу вона пояснює локальною своєрідністю інгульського варіанта сабатинівської культури.

Однак висновки Н. М. Погребової слід вважати дуже ненадійними. Вже сама допустимість існування в кераміці Пересадівського поселення VIII, VII і навіть VI сторіч до н. е. одних реліктових форм сабатинівського і навіть середньобронзових типів не може знайти задовільного пояснення. Інше заперечення ще більш серйозне. Кераміка колонізаційного періоду виявлена тільки в двох верхніх штиках, тобто в гумусованому шарі. Кількість її, включаючи і уламки амфор, становить всього

³⁸ А. И. Тереножкин, Археологические исследования в 1951 г. на территории Молочанского водохранилища, КСИИ, в. 1, 1952, стор. 17—18.

³⁹ И. В. Яценко, вказ. праця, стор. 25.

⁴⁰ Браун, Отчет о раскопках в Таврической губернии в 1898 г., ИАК, в. 19, стор. 84—85; ОАК за 1898 г., стор. 25.

⁴¹ П. Д. Либеров, Курганы у села Константиновка, КСИИМК, XXVII, 1951, стор. 141 і далі.

⁴² Поховання цього часу з Аджігольського могильника розглядаються нами як грецькі.

⁴³ С. И. Капошина, Из истории греческой колонизации Нижнего Побужья, МИА, № 50, 1956, стор. 212 і далі; її ж, О скифских элементах в культуре Ольвии, там же, стор. 154 і далі; В. Ястребов, Опыт топографического обозрения археологических памятников Херсонской губернии, ЗООИД, т. XVII, 1894 та ін.

⁴⁴ Н. Н. Погребова, Пересадовское поселение на Ингуле, СА, 1960, № 4, стор. 76—90.

⁴⁵ Там же, стор. 88.

⁴⁶ Там же, стор. 90.

до 7% від загальної кількості кераміки, чого надзвичайно недостатньо для висновків про наявність елліністичного шару. Ліпна кераміка пізнього часу представлена всього чотирма уламками, з яких два належать до корчуватівського типу; грецька кераміка VI—V ст.—тільки двома уламками ніжки і ручки амфор. Враховуючи густу заселеність даного району в колонізаційний період, неважко уявити, що вся ця кераміка могла потрапити сюди з грецьких поселень, розташованих поруч.

Таким чином, Пересадівське поселення не дає картини, відмінної від інших пунктів Нижнього Побужжя, і може розглядатись як одношарова пам'ятка епохи бронзи. Розрив між пам'ятками епохи бронзи і колонізаційного періоду особливо чітко виявляється в районі с. Вікторівки на правому березі Березанського лиману, де на невеликій території радіусом 2,5 км відкрито чотири поселення, які належать до різних епох і не перекривають одне другого⁴⁷. Одне з цих поселень, розташоване в самому селі на чотирьох городах південного схилу Великої Вікторівської балки (Вікторівка III), є поселенням епохи бронзи. Воно характеризується повною відсутністю античного матеріалу і кераміки «скіфського» типу⁴⁸. Два інших поселення належать античному періоду. З них Вікторівка I за своїм характером дуже близька поселенню в Широкій балці і датується дещо пізнішим, ніж останнє, часом. Будівельні споруди і матеріали культурного шару носять чітко виражений еллінізований характер⁴⁹. Між Вікторівкою III і Вікторівкою I великий хронологічний розрив. Цей розрив не ліквідується і розташованим недалеко від Вікторівки Березанським поселенням. Навіть М. Ф. Болтенко, який схильний розглядати всі вказані поселення (в тому числі і поселення на острові Березань) як такі, де життя існувало безперервно, змушений визнати, що «не вистачає ще невеликої ланки для встановлення повної ув'язки між Вікторівкою III і найранішою Березанню»⁵⁰. Ця невистачаюча ланка — час, який безпосередньо передував виникненню Березанського поселення.

Аналогічна картина виявилась в районі с. Кам'янки у верхів'ях Березанського лиману, де було відкрито одне поселення епохи бронзи і два поселення перших століть нашої ери. Все вище сказане привело С. І. Капошину до висновку про те, що «...поки що нема можливості встановити спадкоємне населення, яке існувало вже в передскіфський час, і населення, з яким греки вступали в певні взаємовідносини в період колонізації»⁵¹. З цим не можна не погодитись.

Відмітимо тільки, що для раннього етапу колонізації ми не бачимо в даному районі і того населення, «з яким греки вступали в певні взаємовідносини».

Відзначивши характерну особливість пам'яток епохи бронзи — їх одношаровість, ми не можемо абсолютизувати цей факт, відкинувши всяку можливість виникнення поселень античного часу на місцях, де раніше існували поселення епохи бронзи. Априорно можна зробити висновки, що поселення античного часу використовували ту чи іншу територію незалежно від того, чи була вона заселена в попередній час чи не була. Деяким сучасним дослідникам, які наполегливо бажають на одному конкретному пункті прослідкувати еволюцію людства від брон-

⁴⁷ С. І. Капошина, Из истории греческой колонизации Нижнего Побужья, стор. 213.

⁴⁸ М. Ф. Болтенко, Археологическое исследование берегов Березанского лимана в 1949—50 гг., Архив ИА АН УРСР, стор. 9 і далі.

⁴⁹ С. І. Капошина, Из истории греческой колонизации Нижнего Побужья, стор. 240 і далі; пор. Ф. Рудык, Древнее поселение Викторивка I, МАСП, в. 1, Одесса, 1957, стор. 63—66.

⁵⁰ М. Ф. Болтенко, вказ. праця, стор. 10.

⁵¹ С. І. Капошина, Из истории греческой колонизации Нижнего Побужья, стор. 213.

зового віку до слов'янства, не слід було б все ж нехтувати тією обставиною, що ці нові поселенці не могли байдуже відноситися до природних умов свого існування й враховували такі фактори, як зручність розташування, природний захист місцевості, наявність виходів джерел солодкої води і т. д. Все це, звичайно, враховувалось їх попередниками в тій чи іншій мірі. Тому виникнення поселень античного часу на місцях, що були заселені і раніше, цілком допустиме. І дійсно, деякий археологічний матеріал говорить на користь такого припущення.

Для Ольвії знахідки епохи бронзи зафіксовані давно⁵². До їх числа належать кам'яні сокири, які відносяться до II тисячоліття до н. е.⁵³, невелика кількість керамічних уламків, згодом одна ліпна орнаментована посудина подібного зрубній культурі типу, крем'яні знаряддя і відщепи, що зустрічаються час від часу навіть у верхньому гумусованому шарі або просто на поверхні землі. Ми схильні виключити з числа ольвійських знахідок догрецького періоду антропоморфні кам'яні скульптури, виявлені Б. В. Фармаковським в закладах могил⁵⁴. Але і наведеного вище матеріалу цілком вистачає, щоб показати, що висловлена С. І. Капошиною гіпотеза про наявність на місці Ольвії селища доскіфського часу⁵⁵ цілком припустима.

Аналогічну картину дає і Березань. Знахідкою кременю відзначались уже роботи її першого дослідника Р. А. Пренделя⁵⁶. В наступні роки також траплялись інколи речі догрецького періоду. До них зокрема відноситься уламок кам'яної шліфованої сокири, який зберігається в фондах Ленінградського відділу Інституту археології АН СРСР⁵⁷. Знахідки догрецьких речей відмічені і в інших античних поселеннях Нижнього Побужжя. На поселенні біля Широкої балки виявлені уламки ліпних лощених посудин, а також посудин з валиком на плічках, які мають аналогії серед пам'яток епохи бронзи⁵⁸. Уламок шліфованої кам'яної булави, що відноситься до епохи бронзи, виявлений на поселенні Вікторівка I⁵⁹.

Таким чином, можливість виникнення поселень античного часу на місцях селищ доколонізаційного періоду не виключена. Але цим ще більш підкреслюється відсутність зв'язуючої ланки між тими і другими поселеннями. Для двох основних і найбільш ранніх вузлів грецької колонізації Північного Причорномор'я (Боспор і Ольвія) ми, отже, не маємо скільки-небудь надійних пам'яток, які безпосередньо передували б виникненню античних колоній.

Відсутність зв'язуючої ланки між матеріальною культурою Північного Причорномор'я в передколонізаційний і колонізаційний періоди в останній час ще раз була чудово підтверджена В. І. Цалкіним на матеріалах остеології⁶⁰. Порівнюючи склад великої рогатої худоби в епоху бронзи і в епоху раннього заліза (під останнім розуміється переважно колонізаційний етап), В. І. Цалкін бачить між першим і другим настільки значний якісний розрив, що виключає можливість еволюційного перетворення першого в другий. Основні висновки В. І. Цалкіна з приводу цього питання такі: «1). Висловлені в літературі думки про появу

⁵² ИАК, в. 13, 1904, стор. 190, рис. 150; ОАК за 1904 г., стор. 94, рис. 12.

⁵³ С. И. Капошина, О скифских элементах в культуре Ольвии, стор. 154 і далі.

⁵⁴ ИАК, в. 13, 1904, стор. 150, рис. 96, стор. 160; пор. С. И. Капошина, вказ. праця, стор. 157. Щонайменше, одна з цих стел грецького походження.

⁵⁵ С. И. Капошина, О скифских элементах в культуре Ольвии, стор. 157.

⁵⁶ Р. А. Прендель, Археологические исследования на острове Березань, Труды VI АС, т. I, стор. 216 і далі.

⁵⁷ Инв. № Б. 1000.

⁵⁸ Б. М. Рабичкин, Поселение у Широкой балки, КСИИМК, в. XL, стор. 122.

⁵⁹ Ф. Рудык, вказ. праця, стор. 63.

⁶⁰ В. И. Цалкин, Домашние и дикие животные Северного Причерноморья в эпоху раннего железа, МИА, № 53, 1960.

худоби, яка розводилась в епоху раннього заліза в Північному Причорномор'ї, як про чисто автохтонний процес, що відбувався на місці в результаті еволюції більш древньої худоби, очевидно, не мають достатніх підстав⁶¹. 2). Більш імовірно, що поява комолої і короткорогої худоби в Північному Причорномор'ї в епоху раннього заліза зв'язана з вселенням на цю територію скіфських племен; які привели з собою стада власної худоби. 3). Ця комола і короткорогога худоба являла собою єдину породу і становила основну масу худоби в Північному Причорномор'ї в епоху раннього заліза... 4). Виявлені поки що в матеріалах з розкопок Ольвії екземпляри довгорогої худоби, які належать іншій породі, були, очевидно, в епоху раннього заліза в Північному Причорномор'ї нечисленними. Походження їх не ясне. Можливо, вони являють собою залишки більш давньої місцевої породи, що розводилась в Північному Причорномор'ї в передскіфський час, можливо також, що вони завезені з інших районів внаслідок торгових операцій або військових подій»⁶².

В наведених висновках В. І. Цалкіна, які ґрунтуються на детальному вивченні конкретного матеріалу, наші поодинокі незгоди можуть бути направлені тільки по лінії історичної інтерпретації відмічених автором явищ. Зокрема в другому висновку В. І. Цалкін враховує тільки одне джерело появи худоби в Північному Причорномор'ї — скіфські племена, — забуваючи про інше, не менш імовірне джерело, — прихід худоби в процесі колонізації з грецьких метрополій. В той же час добра половина поселень, матеріалами яких оперує В. І. Цалкін, є, безсумнівно, грецькими поселеннями, значна частина їх другої половини може бути названа «скіфськими», «сарматськими», «сіндськими» і т. д. дуже умовно (значимо, що під власне скіфськими племенами античною традицією завжди розумілись кочові племена, про які остеологія не може нічого сказати) і, нарешті, тільки невелика кількість досліджених поселень може бути названа, з більшою чи меншою долею імовірності, аборигенними. Це поселення нижньодніпровські: Кам'янське, Гаврилівське, Дудчани, Берислав, Любимівка, Афанасівка, Василівка, Нове і Старе Кондаківські. В даному випадку В. І. Цалкін виходить з помилкової, хоч і загальнопоширеної, підстави: економіка античних міст, в усякому випадку в ранній час, базувалась, в основному, на ремеслі і торгівлі, і через це тваринництво в античних містах не могло досягти широкого розвитку. Звідси «у вищій мірі сумнівно, щоб залишки сільськогосподарських тварин, що трапляються в культурних шарах древньогрецьких міст Північного Причорномор'я, в тому числі і Ольвії, належали особинам, які вирости переважно в містах. Набагато правдоподібніше, що серед згаданих залишків переважали кістки тварин, які були придбані у місцевих племен. На користь цього припущення говорять писемні джерела, які згадують про вивіз тварин, а також і інших продуктів сільського господарства з міст Північного Причорномор'я в древньогрецьку метрополію»⁶³.

Свідчення писемних джерел, які використовував В. І. Цалкін (мається на увазі, очевидно, повідомлення Полібія), здається, повинні були б говорити зовсім не на користь того, що намагається довести автор. Заради справедливості слід відмітити, що повідомлення Полібія відноситься не до Північного Причорномор'я конкретно, а до всіх місць, які оточують Понт⁶⁴.

В той же час В. І. Цалкін, зовсім не підозрюючи цього, впадає в

⁶¹ Маються на увазі висловлювання В. О. Топачевського. Див. В. О. Топачевський, Фауна Ольвії, Збірник праць зоологічного музею АН УРСР, № 27, К., 1956.

⁶² В. І. Цалкін, вказ. праця, стор. 35.

⁶³ Там же, стор. 30. Розрядка наша.— В. Л.

⁶⁴ Pol. IV, 38, 4.

протиріччя. Згідно з думками вчених⁶⁵, прихід скіфів в Північне Причорномор'я розглядається як друга хвиля просування племен зрубної культури Поволжя. А втім, як відзначає і сам В. І. Цалкін⁶⁶, дослідження кісткових залишків пам'яток зрубної культури Середнього Поволжя показало, що велика рогата худоба представлена тут екземплярами великих розмірів і, таким чином, генетично не зв'язана з породою худоби, поширеною в Північному Причорномор'ї в античний час.

В недоліках праці В. І. Цалкіна, подібних вищевідзначеному, менш за все слід докоряти автору. Вони природно впливають з деяких, очевидно, помилкових і в усякому разі на сьогодні не доведених уявлень, поширених в нашій археологічній науці. Останні ще раз позначилися на археологічному дослідженні П. Д. Ліберова, яке побудоване на матеріалах праці В. І. Цалкіна⁶⁷.

П. Д. Ліберов бачить протиріччя, відмічені В. І. Цалкіним (якісний розрив між стадом епохи бронзи і античного періоду), бачить труднощі, які виникають при їх розв'язанні⁶⁸. Пояснення всьому цьому він знаходить в тому, що «скотарство епохи раннього заліза складалося тут, в крайньому разі, з двох факторів: місцевого скотарського середовища попередніх епох, якому ми надаємо вирішального значення, і скотарства племен зрубної культури, які прийшли сюди в епохи середньої і пізньої бронзи»⁶⁹. Як доказ цього положення наводиться така істина, що у племен, які жили на території Північного Причорномор'я в епоху бронзи, було розвинуте скотарство. П. Д. Ліберов зупиняється на остеологічних матеріалах Луки-Врублевецької, Усатівського та інших поселень і на основі статистичних підрахунків робить висновок про співвідношення різних видів худоби в стаді у населення, яке залишило ці пам'ятки, говорить про перехід пастушого скотарства до кочового. Не говорить він тільки про одне: чим пояснити якісну відміну довгорогої і великої породи худоби епохи бронзи від комолої короткорогої дрібної породи худоби античного часу. І це зрозуміло. Адже П. Д. Ліберову необхідно довести, що «скотарство епохи раннього заліза має глибокі історичні корені. Воно розвивається не на голому місці, а має свою передісторію, створену на місцевій скотарській основі, ускладненій проникненням в Північне Причорномор'я, мабуть, не однієї хвилі скотарів-кочовиків»⁷⁰.

Між тим, і В. І. Цалкін не відходить від розгляду остеологічних матеріалів передскіфського часу. Але, на відміну від П. Д. Ліберова, він не зупиняється на пам'ятках трипільської культури, а цілком резонно бере хронологічно більш порівняльні, більш близькі за часом до ранньозалізних, пам'ятки, використовуючи поки що нечисленні матеріали із розкопок передскіфських поселень, проведених Н. М. Погребовою (Пересадівського на нижньому Інгулі, Анатолівського, Красного 2 і Леонідівського поблизу Тилігульського лиману).

Цим самим висновки В. І. Цалкіна, які є підтвердженням висловленої раніше думки В. А. Топачевського, набувають ще більшої переконливості: «... необхідно визнати, що худоба в Північному Причорномор'ї на початку I тис. до н. е. була без сумніву більше (а, можливо, і більш довгорога), ніж у другій половині цього ж тисячоліття і в перші століття нашої ери»⁷¹.

⁶⁵ Б. Н. Граков, Каменское городище на Днепре, МИА, № 36, 1954.

⁶⁶ В. И. Цалкин, вказ. праця, стор. 28.

⁶⁷ П. Д. Либеров, К истории скотоводства и скота на территории Северного Причерноморья, МИА, № 53, 1960, стор. 110—164.

⁶⁸ Там же, стор. 150 і далі.

⁶⁹ П. Д. Либеров, К истории скотоводства и скота на территории Северного Причерноморья, стор. 151—153.

⁷⁰ Там же, стор. 150.

⁷¹ В. И. Цалкин, вказ. праця, стор. 29.

Таким чином, в двох розглянутих нами найбільших і найранніших вузлах колонізації (Ольвія і Боспор) пам'яток часу, безпосередньо передуючого їй, не простежується, так само як не простежується і спадковість в культурі епохи бронзи і колонізаційного періоду. Навпаки, є певний розрив, відсутність зв'язуючої ланки. Звідси ясно, що говорити про «наростання передумов колонізації», під якими прибічники теорії торгової колонізації розуміють умови товарообміну з аборигенним населенням, немає необхідності. На наш погляд, відшукування в матеріальній культурі античного часу традицій бронзового віку, що широко практикується, однаково, йде мова про обробіток металу або кам'яне будівництво, чи про поховальний обряд, чи про господарство, не правомірне. Традиція передбачає спадкоємність, а якщо її немає — немає і традиції.

На підставі археологічних матеріалів створюється враження безлюдності, незаселеності розглядуваних районів, в передколонізаційний період. У нас немає підстав абсолютизувати цей факт. Очевидно, і тут, на порівняно широкій приморській смузі, збереглися в передколонізаційний час вогнища життя. Один з таких районів окреслюється в південноприбережних, гірських і передгірських районах Криму, де дослідниками простежується безперервний розвиток пам'яток кизил-кобинської культури в таврську культуру. Відзначимо, однак, що саме цей район порівняно пізно почав освоюватись грецькими колоністами. Навіть для районів, де колонізація відбулася в ранній час, не цілком виключена можливість виявлення пам'яток передколонізаційного періоду. Але і це не змінить положення, що склалося: замість «абсолютної безлюдності» говоритимемо про відносну безлюдність цих територій.

Висловлене нами міркування знаходить єдине, але дуже ґрунтовне підтвердження і в писемній традиції. Передавши дві версії про походження скіфів, власне скіфську і грецьку, Геродот повідомляє: «Є, між іншим, і інша розповідь, якій я сам найбільше довіряю». Далі історик переказує розповідь про те, як жочові скіфи, під натиском масагетів перейшли річку Аракс і зайняли країну кіммерійців. Останні, не чекаючи приходу скіфів і не бажаючи вступати з ними в боротьбу, залишали країну, так що «скіфи, що прийшли сюди, зайняли країну, де населення не було»⁷². Далі Геродот розповідає про переслідування кіммерійців скіфами і про вторгнення їх в Мідійську землю⁷³. Трохи вище він говорить про те, що скіфи знаходились в Азії 28 років⁷⁴, залишивши в зайнятій ними країні⁷⁵ своїх дружин і рабів.

На відміну від перших двох версій третя розповідь (виключаючи хіба що такі події, як битва кіммерійських царів) зразу викликає довіря своєю реальністю і історизмом. Вона знаходить підкріплення і в клинописах стародавньосхідних джерел, які виразно свідчать про конкретні події вторгнення кіммерійців і скіфів в Азію. Вперше відзначені для кінця VIII ст. до н. е. (цікаво, що десь в цей період починається і розрив у матеріальній культурі Північного Причорномор'я) вторгнення, як припускає Б. Н. Граков, були неодноразовими протягом всього VII ст. до н. е.⁷⁶

Б. М. Граков вважає, що в Азію пішла тільки частина кіммерійців, а інша залишилась на своїх місцях⁷⁷. На підтвердження цього він на-

⁷² Геродот, IV, 11.

⁷³ Геродот, IV, 12.

⁷⁴ Геродот, IV, 1.

⁷⁵ Звичайно перекладають: скіфи повернулись «на батьківщину», випускаючи той факт, що територія кіммерійців, зовсім ще не освоєна скіфами, не була для них батьківщиною. У Геродота цього протиріччя немає. Він пише: ΚΑΤΙΟΝΤΑΣ ΕΣ ΤΗΝ ΣΦΕΤΕΡΗΝ. Іменник від ΣΦΕΤΕΡΟΣ означає *здобуту власність*.

⁷⁶ Б. Н. Граков, Каменское городище на Днепре, стор. 12.

⁷⁷ Б. Н. Граков, Каменское городище на Днепре, стор. 11.

водить свідчення Плутарха. Як зазначалося вище, така можливість не виключена. Однак свідчення Плутарха мало сприяє вирішенню питання. Плутарх говорить, що кіммерійці, які становлять незначну частину, очевидно, якогось етнічного цілого, перейшли від Меотиди в Азію, а частина їх, яка залишилась, живе біля зовнішнього моря і займає лісову, туманну і тіньову землю, де тривалість днів рівна ночам і т. д.⁷⁸ Ясно, що, говорячи про тих, хто залишився, Плутарх мав на увазі жителів не степової смуги, а більш північних широт («біля зовнішнього моря»).

В цілому умови, що склалися в Північному Причорномор'ї до початку грецької колонізації, уявляються так. Просування кочових скіфських племен, яке почалося в другій половині VIII ст. до н. е., привело до зіткнення з місцевим осілим населенням, яке залишило нам пам'ятки пізньої бронзи. Це просування, очевидно, не слід розуміти як раптовий і одночасний акт, скоріше воно носило характер інфільтрації, просочування кочовиків в південноруські степи. Під натиском кочовиків осілі племена залишають територію і переходять в Азію. В таких умовах могло створитись положення тимчасового обезлюднення значних районів Причорномор'я. Цей своєрідний *interregnum*, або «безгосподарність території», міг в певній мірі посилитися завдяки існуванню тут в давнину значних лісових масивів (подібних до зафіксованих джерелами Гілеї), зосереджених, очевидно, переважно в басейнах рік⁷⁹. Оскільки місцем існування кочових племен були степові простори, які забезпечували їх пасовищами для худоби, лісові райони довгий час не приваблювали кочовиків. Навпаки, райони, багаті лісом, з цілком зрозумілих причин, повинні були в першу чергу привертати до себе увагу грецьких переселенців.

Таким чином, відсутність в Північному Причорномор'ї до початку його колонізації осілого місцевого населення, своєрідний *interregnum*, який є наслідком зіткнення двох етнічних масивів, полегшували грекам проникнення в Північне Причорномор'я. Іншими словами, відсутність «передумов колонізації» (в розумінні прибічників теорії торгової колонізації) послужило одною з передумов цієї колонізації.

Значення цієї передумови, однак, не слід переоцінювати. Залишаючись за своїм змістом процесом іманентним, колонізація в кожному конкретному районі мала конкретний характер. Значно частіше колонізаційна хвиля направлялась в райони, вже зайняті якимсь населенням, і тоді немале значення набував рівень соціального розвитку цього населення, який визначав характер взаємовідносин аборигенів і зайшлих. В одних випадках освоєння греками нових територій супроводжувалось витісненням основного населення, в інших — приводило до встановлення більш-менш тісних економічних контактів, не виключаючих і таку форму, як експлуатація. Все це добре відображено в писемній традиції.

⁷⁸ Плутарх, див. SC, т. I, стор. 488.

⁷⁹ В. И. Цалкин, вказ. праця, стор. 81.